

УДК 351.87:34.16

Полякова Ольга

*провідний науковий співробітник наукового відділу
Наукового центру проблем запобігання корупції у секторі безпеки та оборони
Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського, к.ю.н.*

ПОКАЗНИКИ Й КРИТЕРІЇ, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ПРАВОВОЮ ОСВІТОЮ НАСЕЛЕННЯ

У статті розглянуто діючу систему показників і критеріїв правоосвітньої / правовиховної та управлінської діяльності. З'ясовано, що вони складають оціночну систему та слугують для оцінки, насамперед, очікуваних результатів виконання певного виду діяльності, а також виступають ефективним засобом управління на всіх його рівнях.

Ключові слова: публічне управління, державне управління, система управління, правова освіта, показники, критерії, ефективність, результативність, якість.

Olga Polyakova

*Leading researcher of the scientific
Department of the Scientific Center of Problems
of the prevention of corruption in the security and defence
of the National Defence University of Ukraine named
after Ivan Chernyakhovsky, PhD in Law*

INDICATORS AND CRITERIA CHARACTERIZING THE STATE OF MANAGEMENT ORGANIZATION OF LEGAL EDUCATION OF THE POPULATION

Problem setting. In modern society, considerable attention is paid to the study of the state and trends of the educational system development, the development of appropriate tools for monitoring the quality of education, disseminating information and actively promoting best practice in this area. However, attention to such a component of the educational system as legal education is not sufficient. Unfortunately, the monitoring of the development of the legal education system is practically non-existent; there are no parameters to determine the effectiveness and quality of providing / obtaining legal knowledge by a person, their sufficient level is not determined; not developed a methodology and a system of indicators and criteria characterizing the state of the organization of law-education activities, which in varying degrees is carried out by each country.

Recent research and publications analysis. Despite the large number of scientific workouts on formation, definition, there is no implementation of methodology and valuation technology, comprehensive study of the parameters of the development of the national legal education system, including the organization of its management.

Paper objective is to analyze legal documentation, scientific and special literature that describe the main parameters of development of education, legal education, legal upbringing, legal awareness and legal culture; to identify and systematize the main indicators and criteria characterizing the state of the organization of legal education in Ukraine.

Paper main body. Any assessment is made by comparing the value of certain characteristics of the system with the desired, ideal, medium, that is, with a standard or norm.

Development parameters are important management tools and perform various managerial functions, including analytical ones. In particular, when developing an analysis of educational policy at the international level, economic and social indicators are used, and the latter includes educational indicators. Because of the target values of the indicators, the system development vector is set. Inconvenient use of them and mistakes in the choice of target values may cause an incorrect landmark, which may negatively affect the state of the system itself.

The activities of any authority should be aimed at achieving the goals set, which serves as a criterion for assessing the effectiveness of its activities. Criteria for evaluation are the best means of public control over all areas of government. Evaluation criteria should be used in the implementation of the management of legal education in Ukraine and to find its implementation in the relevant regulatory legal documents. However, for Ukraine, this issue is still under development.

Conclusions of the research. The system of indicators and criteria is an evaluation system and serves to assess, first of all, the expected results of a particular activity. Such results should be recorded in the program documents. Unfortunately, not all programs contain a concretization of the results, which should lead to directed management activities. It is this document "National Program of Legal Education of the Population", which does not contain the heading "Expected Results". That is why it is difficult to develop and propose criteria for assessing the status of organization of legal education management in Ukraine.

Regarding the indicators and criteria of education as a whole, and legal education in particular, they allow to solve the main tasks of management - situation analysis and assessment of development trends; assessment of the activities of systems and structures; planning and control (definition of landmarks and directions of movement and monitoring their achievements). In addition, in a modern society, one more direction in the use of indicators and criteria can be the assessment of the activities of systems and management structures from the part of public organizations, which should be constantly monitored in order to control them.

Key words: public management, public administration, management system, legal education, indicators, criteria, effectiveness, efficiency, quality.

Постановка проблеми. Важливим напрямком усіх гілок влади країн, які обрали курс на демократичний розвиток, що супроводжується процесом формування правової держави та громадянського суспільства, стає зміцнення національної правової системи, забезпечення верховенства права й законності в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя суспільства. Велика увага владних структур приділяється організації забезпечення та захисту прав людини, що виступає головним фактором стабільності й сталості держави та її успішного розвитку. В таких умовах важливу роль відіграє правова освіта, що спрямована на формування у населення визначених позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, настанов, що забезпечують виконання, використання та застосування правових знань і юридичних норм. Як і будь-яка галузь, вона потребує проведення постійного спостереження за її станом і розвитком.

Сьогодні в світі на основі методологічно узгодженої системи показників збирається інформація, що характеризує масові явища та процеси, які відбуваються в усіх сферах життя суспільства. Ці показники по країні зіставляються з максимальними у світі аналогічними показниками. Розроблені індикатори, показники й критерії використовують у якості інструмента для здійснення спостереження за функціонуванням і розвитком галузі, як ефективний засіб управління цією галуззю на всіх його рівнях. Їх використовують для

розробки коротко- і довгострокових стратегій, програм, проектів розвитку як в цілому держави, так і певної її сфери. Вони відображають загальносвітові тенденції в управлінні бюджетною сферою, якою є освіта, та ознаки поступового усвідомлення неефективності прийняття управлінського рішення на підставі досвіду й здорового глузду в умовах мінливих задач, можливостей та правил гри. Як справедливо стверджує М. Агранович стосовно індикаторів в економіці та управління освітою: «правильно обрані кількісні індикатори та адекватні їм методології розрахунку і аналізу дозволяють: перейти від суджень і думок до обґрунтованої оцінки стану і розвитку системи та її окремих елементів; сформулювати інструмент оцінки, контролю і стимулювання органів управління всіх рівнів – від міністерства до школи; зробити предметним суспільне обговорення освітньої політики і реформ» [1, с. 120–121].

У сучасному суспільстві значна увага приділяється дослідженню стану та тенденцій розвитку освітньої системи, розробленню відповідних інструментів моніторингу якості освіти, поширенню інформації та активному просуванню кращого практичного досвіду в цій сфері. Втім, не достатньою є увага до такої складової освітньої системи, як правова освіта. На жаль, практично не здійснюється моніторинг розвитку системи правової освіти; відсутні параметри, за якими можна визначити ефективність та якість надання/отримання правових знань людиною, не визначено їх достатній рівень; не розроблена методологія та система показників і критеріїв, що характеризує стан організації правоосвітньої діяльності, яку в тій чи іншій мірі здійснює кожна країна. В зв'язку з цим представляється актуальним виявлення показників і критеріїв, які можна використовувати під час дослідження стану організації управління правовою освітою населення в Україні, з метою підвищення ефективності як самої системи правової освіти, так і в цілому процесу управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розробки й використання оціночних технологій формування й реалізації державної політики, діяльності органів державного управління та органів місцевого самоврядування, теоретичні й прикладні аспекти визначення параметрів успішності процесу управління розглядаються такими авторами, як Г. Атаманчук, О. Бабінова, В. Бакуменко, В. Бульба, Т. Брус, І. Варзар, В. Вікторов, Л. Гогіна, А. Гошко, О. Гуроров, О. Гуророва, В. Ігнатів, В. Мартиненко, П. Матвієнко, Л. Приходченко, Є. Ралдугін, І. Розпутенко, У. Садова, Ю. Сурмін, В. Тронь, М. Хольцер, В. Цветков, О. Шапран, Л. Штика та ін. Результати дослідження існуючої системи індикаторів освіти, аналізу проблем і ризиків, пов'язаних із їх використанням, достатньо представлені в роботах учених у різних наукових галузях. Критерії визначення рівнів сформованості профільної правової предметної компетентності та правових предметних компетенцій, проблеми оцінювання навчальної літератури з правових дисциплін, визначення рівнів сформованості правової культури та правової свідомості різних верств населення, проблеми правової ідентичності особи на сучасному етапі розвитку державності висвітлені в роботах таких учених, як Р. Андрусин, С. Богачов, Л. Висоцька, Н. Волковицька, М. Городиський, Я. Гриньова, А. Гуз, І. Дарманська, І. Зеленко, М. Кашук, А. Киричук, О. Ковальська, М. Кушнір, С. Максимов, І. Матвієнко, Л. Мацук, В. Одарій, В. Олійник, І. Осика, І. Панчук, О. Парута, О. Попадич, Л. Рябовол, Р. Сербин, С. Скуріхін, І. Смагін, В. Смірнова, Г. Хаварівська, М. Щербань та ін.

Незважаючи на представлену велику кількість наукових розробок із формування, визначення, застосування методології та оціночної технології, комплексне вивчення параметрів розвитку національної системи правової освіти, у тому числі організації її управління, є відсутнім, що й обумовило вибір теми дослідження.

Мета статті – проаналізувати правову документацію, наукову та спеціальну літературу, в якій подається характеристика основних параметрів розвитку освіти, правової освіти, правового виховання, правосвідомості та правової культури; виявити та систематизувати основні показники й критерії, що характеризують стан організації управління правовою освітою населення в Україні.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка оцінка виробляється шляхом порівняння значення певних характеристик системи із бажаними, ідеальними, середніми, тобто із еталоном або нормою. Однак, як справедливо зазначає М. Агранович, в освіті практично немає аналітично розрахованих норм або об'єктивних еталонів [1, с. 96]. І це дійсно так. У професійному середовищі, серед політиків, менеджерів і простих громадян – отримувачів освітніх послуг – постійно йдуть дискусії щодо необхідної і достатньої норми: наповненості класів; кількості годин, відведених на вивчення навчального курсу та необхідних для наповненості ставки освітян; кількості учнів на одного вчителя; охоплення освітою населення, рівня освіченості та ін. Втім, і досі не вироблено еталону, який має допомогти в оцінці освітньої діяльності та виконанні стандартів навчання.

Зауважимо, що визначені параметри розвитку є важливими інструментами управляючої дії та виконують різні управлінські функції, в тому числі й аналітичні. Зокрема, під час розробки проведення аналізу освітньої політики на міжнародному рівні використовуються економічні й соціальні індикатори, до останніх входять й освітні індикатори. Через цільові значення індикаторів задається вектор розвитку системи. Невміле їх використання та помилки у виборі цільових значень можуть задати невірний орієнтир, що негативно може позначатиметься на стані самої системи.

Системи освіти та їх стандарти відображають цінності й прагнення тих країн, в яких вони діють. Однак, нині зростає визнання того, що більшість цих цінностей і прагнень є спільними незалежно від національних кордонів, і що цілком можливо визначити загальні основи. Як інструмент встановлення, збору та представлення сумісних освітніх індикаторів і статистики в рамках однієї країни та в міжнародних межах створена Міжнародна стандартна класифікація освіти (МСКО), яка включає: статистичну структуру (охоплює такі групи показників: доступ і участь, ефективність, якість, справедливість, ресурси (людські й фінансові), рівень грамотності та освіти); методологію, яка переводить національну освітню програму у прийнятій на міжнародному рівні набір категорій для рівнів і галузей освіти [5, с. 60-62].

Розглянемо більш детально показники й критерії, що характеризують стан правової освіти та управління нею. Втім, спочатку з'ясуємо сутність та характеристики визначальних термінів – «показник» і «критерій».

Найбільш вживаним є термін «показник». У тлумачному словнику зазначається, що він використовується переважно у множині й означає «наочні дані про результати якоїсь роботи, якогось процесу; дані про досягнення в чому-небудь; дані, які свідчать про кількість чого-небудь» [8]. Термін «критерій» (з грец. – засіб судження) визначається як «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило» [6, с. 311]. В юридичній науці його розглядають як ознаку, на підставі якої формується оцінка якості об'єкта, процесу, мірило такої оцінки [2, с. 371]. З точки зору науки державного управління – це «ознака, на основі якої проводиться оцінка, визначення або класифікація чогось; мірило, вимірювання показників якості, діяльності, функціонування, структури, ефективності, ієрархії тощо; цінності або стандарти, якими керуються, коли ухвалюють рішення або аргументують думки, вчинки у сфері державного управління» [10, с. 357]. І показники, і критерії найбільш

використовують у технічних і економічних науках (інваріантні, інтегральні, статистичні, визначальні; надійності, неперервності, нерозкладності, однорідності, оптимальності, подібності, працездатності, стійкості, якості, ефективності та ін.).

В цілому можна стверджувати, що показники і критерії є мірилами, які дозволяють спостерігати за певними явищами й процесами, що характеризують різні сфери життя суспільства. Зокрема, для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, освіченості, довголіття – основних характеристик людського потенціалу – існує інтегральний рейтинговий показник – індекс людського розвитку (далі – ІЛР), який розраховується щорічно і публікується у звітах в рамках програми розвитку ООН. В узагальненій системі показників ІЛР є коефіцієнт диференціації індексу освіти, що визначає ступінь перевищення рівня освіти населення в одній країні над рівнем освіти (грамотності) населення іншої країни. Досягнення в галузі освіти висвітлюють такі показники, як: рівень грамотності, валовий коефіцієнт охоплення населення освітою (дошкільною, начальною, середньою, вищою), якість освіти (коефіцієнт вибуття із начальної школи; вчителі начальної школи, які мають необхідну підготовку; співвідношення «учень-учитель» у початковій школі; державні витрати на освіту) [13, с. 230].

Слід зазначити, що найбільш дискусійним питанням у дослідженні освітніх тенденцій є оцінювання якості освіти через невизначеність не лише самого змісту критерію, але й не розуміння того, що саме має оцінюватися. Досі спектр розуміння якості освіти залишається достатньо широким, тому міжнародні організації та зацікавлені у якості освіти країни намагаються визначитися із конкретними параметрами якості та створити стандарти або критерії її вимірювання. У цьому аспекті на європейському просторі було запропоновано обмежену кількість індикаторів в чотирьох основних групах: успішність учня (оволодіння здатністю до навчання, громадянство), успіхи та перехід на наступний рівень, моніторинг шкільної освіти (система моніторингу якості, участь батьків, оцінка та самооцінка якості шкіл), ресурси і структури (витрати на навчання одного учня, навчання та підготовка вчителів, кількість дітей у системі дошкільної освіти, кількість учнів на один комп'ютер) [5, с. 114–117].

На національному рівні в Україні розроблена методологія для оцінки ефективності політики в галузі освіти. До системи показників статистики освіти включено показники щодо кількості навчальних закладів, вихователів/викладачів, вихованців/учнів/студентів, аспірантів/докторантів; показники прийому, випуску, мов виховання/навчання, матеріально-технічної бази та відносні показники кількості учнів на одного вчителя, охоплення навчальними ступенями осіб відповідної вікової групи, показники гендерного паритету тощо. Для групування показників за галузями знань, отриманих учнями/студентами в рамках певних освітніх програм, визначена класифікація напрямів освітньої підготовки, в якій основними критеріями виступають: теоретичний контекст освітньої програми, мета навчання, об'єкт інтересу, методи й технології, що використовуються в навчальному процесі, та навчальні теми [7, с. 5–7]. Слід зауважити, що хоча в Україні правові знання надаються в усіх закладах формальної освіти, проте наведені показники є загальними й не дають можливості оцінити стан правової освіти. Звичайно, на центральному рівні управління розробляються критерії навчальних досягнень особи, яка здобуває правові знання, відповідно до рівнів цих досягнень (зазвичай це такі критерії: початковий, середній, достатній, високий). Однак, ці критерії стосуються лише опанування особою матеріалу певної навчальної дисципліни.

Досліджуючи правоосвітній і правовиховний процеси, що здійснюються у закладах освіти України, вітчизняні вчені визначають основні показники і критерії, що, на їх думку, можна використовувати, характеризуючи визначену діяльність. У таблиці представлено параметри, розроблені та запропоновані українськими вченими у своїх наукових працях. Зокрема, наведені показники і критерії перш за все визначають позитивні прояви у правоосвітньому і правовиховному процесах, однак вони також можуть відображати і негативні їх прояви. Зокрема, порушення учнем норм поведінки, його аморальні вчинки, хуліганство завжди вважалися показниками невихованості й свідчили про недостатній рівень проведення правовиховної роботи у навчальному закладі, що, в свою чергу, свідчить про низький рівень правової культури людини, яка здобуває правові знання.

Таблиця

Показники і критерії, що характеризують правоосвітній і правовиховний процеси в Україні

Автор, джерело	Параметри	
	критерії	показники
О. Хоптяна, [12]	наявність відповідних віковій категорії правових уявлень і знань	розуміння сутності основних понять права; усвідомлення своїх прав і обов'язків; повнота, глибина, оперативність, системність відповідних віку знань з даної проблеми; прогнозування і передбачення результатів дій, вчинків
	усвідомлення необхідності дотримання правових норм	ставлення до чинного законодавства; емоційна оцінка своїх уявлень і знань щодо правознавства, інтерес, потреба, переконаність у необхідності поповнення правових знань; готовність до застосування правових знань у схожих та варіантних ситуаціях; мотивація використання правових знань і умінь у власній поведінці
	сформованість правомірної поведінки особистості	прояв саморегуляції правомірної поведінки; використання отриманих правових знань, умінь і навичок у ситуативній діяльності; використання, відстоювання своїх прав без порушення прав інших; дотримання єдності своїх прав та обов'язків
Я. Гриньова, [3]	мотиваційно-ціннісний	зміни в мотивах правової підготовки, характер професійно-пізнавального інтересу до формування правової культури, ставлення до формування й удосконалення правової культури, сформованість особистісних якостей
	когнітивний	сформованість і характер засвоєння правових знань: повнота та обсяг правових знань, їх актуалізація у процесі вирішення пізнавальних і практичних завдань та застосування в нових ситуаціях; ефективність реалізації в практичній діяльності

	діяльнісно-регулятивний	сформованість і характер умінь правової діяльності: обсяг, повнота, комплексність, стійкість, гнучкість, дієвість умінь
І. Дарманська, [4]	якість знань	повнота, ґрунтовність, системність
	обсяг оволодіння	правовими знаннями, вміннями та навичками, рівень правової культури
В. Смірнова, [9]	успішність	відображає рівень засвоєння знань в процесі реалізації інтегрованого підходу
	якість	відображає уміння застосовувати теоретичні знання у практичній діяльності та здатність до самостійної діяльності
	мотивація	відображає мотивацію до учіння правознавчих дисциплін, задоволення від отриманої правової інформації, проведених занять та самооцінку професійної придатності

Саме рівень засвоєння членами суспільства правових цінностей (правових норм, принципів, навичок правомірної поведінки, поваги до права тощо), ступінь володіння ними й практичного їх упровадження в правову діяльність, за словами Л. Твердохлібова, є показниками і критеріями сформованості правової культури [11, с. 8]. Тож, сформований рівень правової культури, а також правової свідомості людини і громадянина є результатом правоосвітньої діяльності, що здійснюється насамперед у закладах освіти за підтримки держави, та залежить від ефективності організації процесу управління саме цією діяльністю.

Зауважимо, що критерії в управлінні, відповідно до енциклопедичного словника з державного управління, характеризують ту чи іншу якість управління, можуть бути вибрані з позицій окремо взятого індивіда, групових інтересів, інтересів усього суспільства. Класифікують ці критерії як локальні (використовується при оцінці діяльності окремих ланок системи) та інтегральні (являють собою комбінацію локальних критеріїв). Поширеними у світі також є критерії успішності управління, які в комплексі отримали назву три «Е» (за першими літерами англійських слів): результативність (effectiveness); ефективність (efficiency); економічність (economy). Зокрема, критерії ефективності державного управління слугують підставою для оцінки якісної, сутнісної характеристики управлінської діяльності окремого посадовця чи органу влади в цілому; застосовуються до засобів і форм досягнення поставленої мети. Критерій результативності застосовуються для порівняння отриманих результатів і задекларованих цілей, є фактичним мірилом, за допомогою та на підставі якого виробляється оцінка результативності функціонування певного суб'єкта. Автори словника також стверджують, що ще одним критерієм, що визначає саме якісну характеристику професійної діяльності та вказує на індивідуальний внесок людини в професію, у вигляді розвинених професійно важливих якостей, здібностей, професійної компетентності та досвіду є критерій професіоналізму. Цей критерій, на думку вчених, можна класифікувати за такими класами: мотиваційний критерій (інтерес до виконуваної роботи, відданість дорученій справі й відповідальність за її виконання, ініціативність, самодисципліна); критерій інтелектуальності (комунікабельність, компетентність, креативність, самокритичність, здатність до оперативного прийняття раціональних рішень); освітньо-професійний критерій (рівень професійної освіти, відповідність базової освіти займаній

посаді, загальний трудовий стаж, стаж перебування на займаній посаді, просування по службі, займаний рівень трудової ланки) [10, с. 357-359].

Діяльність будь-якого органу влади має бути спрямована на досягнення намічених цілей, що і виступає критерієм оцінки ефективності його діяльності. Критерії оцінки є найкращим засобом контролю з боку громадськості за всіма напрямками роботи органів влади. Критерії оцінки мають бути застосовані у здійсненні управління правовою освітою населенням в Україні та знаходити своє втілення у відповідних нормативно-правових документах. Однак, для України це питання ще знаходиться на стадії розробки.

Висновки. Все вищезазначене дає підстави для твердження, що система показників і критеріїв є оціночною системою і слугує для оцінки, насамперед, очікуваних результатів виконання певної діяльності. Саме такі результати мають бути прописані в програмних документах. На жаль, не всі програми містять конкретизацію результатів, до яких має привести спрямована управлінська діяльність. Саме таким документом є «Національна програма правової освіти населення», що не містить рубрики «Очікувані результати». Саме тому складно розробити і запропонувати критерії оцінки стану організації управління правовою освітою населення в Україні.

Щодо показників і критеріїв як освіти в цілому, так і правової освіти зокрема, то вони дозволяють вирішити головні завдання управління – аналіз ситуації і оцінку тенденцій розвитку; оцінку діяльності систем і структур; планування і контроль (визначення орієнтирів і напрямів руху та моніторинг їх досягнень). Крім того, у сучасному суспільстві ще одним напрямом використання показників і критеріїв може стати оцінка діяльності систем і структур управління з боку громадських організацій, які мають вести постійне спостереження з метою контролю владних структур.

Література.

1. Агранович М. Л. Индикаторы в экономике и управлении образованием. Экономика образования. 2008. № 4. С. 88–104.
2. Барыхин А. Б. Большая юридическая энциклопедия. Москва: Книжный мир, 2010. 960 с. (Серия «Профессиональные справочники и энциклопедии»).
3. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Запоріжжя, 2011. 24 с.
4. Дарманська І. М. Правова підготовка майбутніх вчителів початкової школи в умовах ступеневої освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 23 с.
5. Іванюк І. В. Освітня політика : навч. посіб. / І. В. Іванюк. – К. : Таксон, 2006. – 226 с.
6. Кусайкіна Н. Д., Цибульник Ю. С. Новий український тлумачний словник. Близько 20 000 слів і словосполучень / за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2008. 608 с.
7. Методологічні положення зі статистики освіти [Електронний ресурс] / уклад. : І. В. Калачова, І. М. Савченко, О. О. Кармазіна. Київ: Державний комітет статистики України, 2011. 21 с. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2011/288/288.pdf.
8. Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати-Приробляти / за ред. О. П. Петровська, М. М. Пилинський, Л. О. Родніна, Н. І. Швидка. Київ: Наукова думка, 1976. С. 10–11.

9. Смірнова В. О. Інтегрований підхід до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 23 с.
10. Сурмін Ю. П., Бакуменко В. Д., Михненко А. М. та ін. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.
11. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 1999. 17 с.
12. Хоптяна О. В. Правове виховання учнів 5-6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 20 с.
13. Human Development Report 2016. Human Development for: Published for the United Nations Development Programme. 286 p. URL: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf.